

MIÉRT SZAKADT A MAGYAR NÉPRE A TÖRÖK VESZEDELEM?

*Szántó (Arator) István érvelése a Confutatio Alcorani című
műve alapján*

ÖZE Sándor*

Nagy műveltségű és teherbírású, jó szervezőképességű, elkötelezett katolikus és patrióta ember volt Szántó (Arator) István. Ugyanakkor híreink vannak az összeférhetlenségig robbanékony természetéről és tekintélyt parancsoló, sőt erőszakos hajthatatlanságáról is. 1540-ben született Devecserben, az egyik jelentős magyar végvárban. A vár a Choron család birtoka volt, a győri egyházmegyében. (Devecsert 1532-ben a török nem tudja bevenni.) Homályosan annyit tudhatunk róla, hogy apja korán meghalt és 1555 körül anyját pedig két nővérével és öccsével együtt egy török portya rabságba hurcolta, ahol azután eltűntek. Ő Galgócra menekült nagybátyjához, ott nevelkedett. A kamaszkori sokk egész életét meghatározta és kibékíthetetlen ellenfelévé tette az oszmán hódításnak.

Később Bécsben tanult Bornemisza Pál püspök segítségével, majd 1560-ban Rómába küldték. Itteni tanulmányai közben a Collegium Germanicumban lépett be a jezsuita rendbe. 1566-ban Bécsben, Nagyszombatban, majd Grácban tanított. 1575–1579 között Rómában magyar gyóntatóként munkálkodott. Kezdeményezésére alapították az 1578-ban a Collegium Hungaricumot.¹ Innen Báthory István (1571–1586) fejedelem és lengyel király kérésére Erdélybe ment, ahol a betelepülő jezsuita rend tagjaként a kolozsvári, majd a váradi iskolában

* Egyetemi tanár, PPKE BTK.

¹ BITSKEY ISTVÁN: *Hungáriából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés.* Budapest, 1996. 41.; BITSKEY ISTVÁN: *Virtus és religió.* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999. 130.

oktatott.² Erdélyi tartózkodása alatt volt tanítványa Pázmány Péter a későbbi esztergomi érsek is. 1585-ben Gyulafehérvárra került, de ekkor a jezsuitákat száműzték Erdélyből.

Szántó ekkor Vágselyén rendházfőnök lett, majd 1600-ban a Zinóváraljára küldték. Itt fordította le a Bibliát, legalábbis az Ószövetségi résszel elkészült. (Nem tudni, hogy rendtársa Káldy György, aki végül megjelentette a magyar katolikus fordítást, mennyit hasznosított munkájából. Tudjuk, hogy ismerték egymást, majd éltek együtt egy rendházban is. Itt írhatta a koráncáfoló művét is, a *Confutatio Alcoranit*. Innen a 15 éves háború borzalmi során, 1605-ben Bocskai István protestáns magyar hajdúi elől kellett elmenekülnie. Minden kézírata és munkája megsemmisül, csupán a *Confutatio Alcoranit* menekíthette ki az égő kolostorból. Ez is mutatja, hogy számára mennyire fontos volt ez a munka. Valószínűleg tovább akart dolgozni rajta, mert ahogyan írja munkája előszavában, egy Korán kiadást is magával vitt a menekülés során. Olmützbe menekült és ott hal meg 1612-ben.

Aki a 16. századi Magyarországon hatást akart gyakorolni a reformáció korában, bármelyik felekezetéhez is tartozzon is, meg kellett először is indokolnia az országot rombadöntő oszmán hódítást. Erre használták a Korán-cáfolat műfaját.

² Összefoglalóan: SZILÁGYI Csaba: *Miles Societatis Iesu. Szántó Arator István küzdelmei és munkássága a katolicizmus megerősödéséért*. PhD értekezés. ELTE BTK, 2003.; MOLNÁR Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 11.; SZITTYAY Dénes: Szántó (Arator) István (1540–1612) élete és munkássága. *Magyar Egyháztörténeti vázlatok – Regnum*, 6. évf., 1994/3–4. 5–33.; SZILÁGYI Csaba: Szántó (Arator) István szerepe a Missio Transylvanica előkészítésében. In: (s): *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia. (Gemmae I.) 2002. 227–241.; SZILÁGYI Csaba: Szántó (Arator) István erdélyi és Partiumi működése (1580–1588). *Történelmi Szemle*, 44. k. (2002) 255–292.; SZILÁGYI Csaba: Szántó (Arator) István Historia anni Jubilaei 1575 [...] című munkájának ismertetése. *Magyar Egyháztörténeti vázlatok – Regnum*, 13. évf., 2001/1–2. 19–45.; SZILÁGYI Csaba: Szántó (Arator) István, mint a Missio Transylvanica szervezője. In: (szerk.): *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. (A Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai)*. Piliscsaba, PPKE BTK, 2006. 131–141.

Nem véletlen, hogy éppen a 16. században és éppen a két legjelentősebb magyar jezsuita szerző, Pázmány Péter³ és Szántó (Arator) István⁴ élt vele.⁵

Itt most hely hiányában nem térhetünk ki Szántó művének forrásfeltárására,⁶ sem a Korán-kritika középkori keresztény műfaji előzményeire.⁷ Előljáróban azért annyit mondhatunk, hogy Szántó, bár nem tudott arabul, de átvette az ekkor már több mint 800 éves Korán-kritika állításait, annak radikálisabb megfogalmazására építve: miszerint Mohamed álprófeta volt, tanítása pedig eretnokség, az eredeti isteni kinyilatkoztatás elferdítése, az Antikrisztus eljövételének egyik előjele.⁸ Érdekes hogy ennek ellenére nem tagadja, hogy a törökök megtéríthetők lennének.

Szántó bár engesztelhetetlenül törökellenes, de mégis magyarázataiban a muszlim vallást igyekszik összemosni a protestáns felekezetek hitvallásával. A mű felépítése is ezt szolgálja. Mohamed és az iszlám hódítás történetével kezdődik munkája, majd pedig a török nép felemelkedésével. Ezután következik a tulajdonképpeni cáfolat. Szántó mindehhez még egy függelék is illeszt, amely a török hódítás végének apokaliptikus váradalmait sorolja fel hét pontban.

Kortársai közül a francia diplomatára Gillame Postel-re hivatkozik is, bár ő nem török ellenes. A portugál konvertita fordító, Johannes Andreas munkáját használja is. A történelmi vázlat során azután saját hírforrásaira, illetve ma-

³ PÁZMÁNY Péter: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a török birodalomról és vallásról. 1605. (Kritikai kiadás.) Sajtó alá rendezte: AJKAY Alinka – HARGITTAY Emil. Budapest, 2001.

⁴ SZÁNTÓ (ARATOR) István S. J.: Confutatio Alcorani (1611). Sajtó alá rend.: LÁZÁR István Dávid. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27.) Szeged, 1990. A szöveget a Szegedi Egyetem Újlatin Tanszékével Lázár István Dávid csoportjával tervezzük magyar nyelven megjelentetni, ehhez Kulcsár Péter posztumusz fordítását szeretnénk felhasználni. E tanulmányban is az ő fordítását használom.

⁵ ÖZE Sándor – DOBROVITS Mihály: Korán-cáfolatok a 16–17. század fordulóján Közép-Európában. *Egyháztörténet*, 2009/2. 19–33.; BITSKEY István: Pázmány Péter Korán-cáfolata. In: Uő: *Eszmék, művek, hagyományok*. Debrecen, 1996.; VARSÁNYI Orsolya: *Pázmány Péter „Korán-cáfolata”. A Mahomet vallása hamisságáru világképe és forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények*, 2008/5–6. 645–678.; Mihály DOBROVITS – Sándor ÖZE: *Ottoman Rule in Hungary and the Knowledge of Islam during the Second Half of the Sixteenth Century and the First Three Decades of the Seventeenth Century*. Budapest, Szent István Társulat, 2020.

⁶ Lázár István Dávid forráskiadványában utal rá, Szántó pedig a 77–78. oldalán a kiadványnak tételesen fel is sorolja e munkákat.

⁷ Az utóbbiakra: Hartmut BOBZIN: *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*. In: *Beirute Texte und Studien Herausgegeben vom Orient-Institut*. (Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Band 42) Beirut, In kommission bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1995.

⁸ Astérios ARGYRIOU: Perception l’Islam et traductions du Coran dans le monde byzantin grec. *Byzantion*, Vol. 75. (2005) 28–30. [a továbbiakban: ARGYRIOU (2005)]; BOBZIN i. m.

gyar történetírási hagyományra is hivatkozik, beépítve olyan szimbólumokat, mint a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” toposz. Idézi Jovius Callimachust, Aeneas Sylvius Piccolominit, Antonio Bonfini, Brodarics Istvánt, valószínűleg ismeri a jezsuiták által ekkor még kiadatlan Pethő Gergely krónikáját.

Talán az egész mű központi része a 10. fejezet, melynek célja, hogy megcáfolja azt, a 15. századi Gregorius de Hungaria óta a törökök által valószínűleg még ekkor is használt muszlimizáló érvet, hogy aki győz a csatában, azt segíti az Úristen, azé az igaz vallás.⁹ Ahogyan Szántó mondja: „a szerencsés győzelem nem szilárd érv a hit igazsága mellett”

Majd alább pedig így kezdi: „Most pedig nekilátunk kimutatni, hogy a szerencsés győzelem oka nem lehet valamely vallás igaz volta.”

A keresztények legyőztetésére indokként ő is az Isten ellen elkövetett bűnöket hozza fel. Pszichológiai gyógykezelésként pedig – akár a század közepi magyar protestánsok, Farkas András és Batizi András – a morális megoldást említi, a megtérést a bűnökből.¹⁰

„Aztán jóllehet a zsidók igaz hitet vallottak, a pogányok mégis gyakran győzték le és vetették fogságba őket a prófétáikkal együtt, hol Perzsiába, hol Babilonba, mégsem hagyták el a vallásukat és nem vették fel az ellenfelekét, hanem alázattal könyörögtek Isten irgalmáért, aki, miután fiait megbüntette, megkegyelmezett nekik, kiszabadította őket a rabságból, és visszavezette a hazájukba. Így mi is, keresztények, ha legyőzetünk, nem vetjük el a törvényünket, nem vádoljuk Istent, hanem felismerjük bűneinket, bűnbánatot tartunk, és bőjttel meg imádsággal igyekszünk Isten haragját megnyihíteni, aki, mint kegyes atya, meghallgatja könyörgésünket, megbocsátja vétkeinket, és leveszi rólunk a korbácsát.” Szántó a katolikus egyházat tartja Isten választott népének. A törökök csak a fenyítő eszköz Isten kezében, akiket a választottak megtérése után elvet.

⁹ ÖZE Sándor: *A határ és a határtalan. identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyarországi katonanépelességnél*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006.

¹⁰ ÖZE Sándor: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján*. (Bibliotheca Humanitatis Historica A Museo Nationali Hungarico Digesta – A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,

„Távol legyen tehát tőlünk, hogy a győzelem miatt a győztesek vallását különbnek tartsuk a magunkénál. Egyébként mindenki, aki legyőzte a zsidókat, kedvesebb lett volna Isten számára, mint a választott nép. Kedvesebb lett volna Isten szemében a korbács, mint a megkorbácsolt fiú, a visszautasított nép, mint a választott.”

Ugyanazt az érvrendszert alkalmazza itt, mint a 16. század protestáns énekírói az ószövetségi Mózes V. könyvének átka és áldása nyomán.

„Mert amint a megtestesülés előtt az Úr választott és saját népe a zsidók népsége volt, akik számára Isten, mint a fiainak, a megigazulás korbácsával gondoskodott pogány népségről, amely gyakran legyőzte, gyilkolta és fogságba vetette, amint Isten megjósolta nekik a próféták által: Csak titeket választottalak ki a Föld minden atyafisága közül. Ezért szemmel fogom tartani a vétkeiteket. Ezért ha akartok és meghallgattok engem, ehettetek a Föld javait. Ha nem akartok, és engem haragra gerjesztetek, kard emészt el titeket. Mert az Úr szája szólt. És Deuteronomium 28. Mózes hosszasan sorolja, milyen javak következnek az Úr törvényének betartói számára, és milyen bajokat fognak eltűnni Isten törvényének áthágói.”

„Mindez betű szerint beteljesedett a zsidókon, és teljesedik naponta azokon, akik megvetik Isten parancsait. Ugyanígy, mivel a megtestesülés után Isten népe a keresztény lett, amelynek Isten korbácsként a szaracénok nemzetét rendelte, akik által megtisztult, mert Istene törvényét áthágta, és a hit igazságától eltévelyedett.”

De még az az állítás sem igaz szerinte teljesen, hogy mindig a muszlimoké lett volna a hadi dicsőség, sőt több győzelem esett a keresztények részéről a muszlimok fölött, mint fordítva. Össze is számolja:

„És amint a pogányok nem győzték le mindig a zsidókat, hanem sokszor vereséget szenvedtek tőlük, úgy a szaracénok sem voltak mindig győztesek, hanem gyakorta szenvedtek vereséget a keresztényektől. A hit erődje szerzője az Úr 659. évétől az Úr 1458. évéig 158 ütközetet vesz számba a szaracénok és a keresztények között Szíriában, Hispániában, Afrikában, Palesztinában és

Görögországban, amely csatákban 126 alkalommal a keresztények győztek, és csak 32 alkalommal verték meg őket amazok.”

A keresztény győzelmek esetében nem feledkezik meg a magyarokról, Hunyadi Jánosról sem:

„Magyarországon Hunyadi János, Mátyás király apja, a törökök két császárával több, mint húsz alkalommal csapott össze teljes hadsereggel, és húsz győzelmet szerzett, csak egyszer volt kénytelen a katonák hiánya miatt meghátrálni.”

A várnai csata előzményének tartott Szegedi béke esküszegését kommentár nélkül írja le, nem védi saját felekezetét, pedig Cesarini bíboros, pápai legátus ténykedését a protestáns magyar történetírók, mint a hitszegésért járó vereséget emlegetik már a 16. században is.

„Amurátnak (II. Murad szultán) tíz évre békét engedett azzal a feltétellel, hogy Szerbiát György despota gyermekeinek visszaadja, Moldvát nem kéri vissza, és a jövőben tartózkodik a jogtalankodástól. Ezt a tíz éves egyezséget a római pápa parancsára a magyarok megszegették, és Várnánál, vagyis Dionysopolisnál kikaptak. Három nap és éjjel harcoltak, a győzelem eleinte a mieink oldalán állt, a törökök rendjét megzavarták és megfuttatták őket, de aztán a közeli dombra húzódó Amurát felmutatta a szövetséglevelet az égbe, Krisztustól büntetést kérve a hitszegőkre, és ott László királyt, Cesarini Julián bíborost, a váradi és az egri püspököt megölték, egyedül Hunyadi János menekült meg kevesed magával. A romlás okai a püspökök voltak, akik a rendjüket nem tartották meg. Történt ez a vereség az Úr 1444. évében Szent Márton napján.”

„Amurátot a fia követte, a 21 éves II. Mahomet, aki, hogy szabadabban uralkodhasson, meggyilkoltatta a fivérét. Ő foglalta el Konstantinápolyt a Szentlélek ünnepén, [...] Végre annyi győzelem fényében a nyugati birodalomra vágyva kétszáz ezerrel megostromolta Görögfehérvárt, de gyalázattal megfuttatta Hunyadi, akinek alig 50 ezer kereszténye volt, és akit derekasán támogatott könyör-

géseivel Kapisztrán szerzetes, aki egy magas fáról leskelődött és kifigyelte a törökök cselvetéseit.”

Miközben túlbecsüli ebben az esetben is, mint egész könyvében a török hadseregek létszámadatait, nagy igyekezetében összekeveri Székesfehérvár és Nándorfehérvár nevét, ugyanez történik a kenyérmezei csata esetében is, ahol pedig Kinizsi Pált és a Mohácsi csatában résztvevő Tomori Pált keveri, s az évszámot is elhibázva, Mátyás király halála utánra teszi a csatát. Mindez a nagy hévvel és gyorsan írt munka folyománya, mert, mint alább kiderül, teljesen tisztában van Brodarics csataleírása alapján Tomori 70 évvel későbbi szerepével.

„Második Mahometet, aki háromszázezer törökkel megostromolta Székesfehérvárt, miközben ő alig 50 ezer kereszténnyel rendelkezett. Itt (mint Aeneas Sylvius írja) Mahomet elátkozta a napot és az órát, amelyen Magyarországra jött. Hunyadi neve pedig olyan rettegést okozott a törököknek, hogy ha az anyák síró csecsemőiket le akarták csitítani, azt mondták, jön Hunyadi. Továbbá Erdélyben, Kenyérmező síkon, nem messze Gyulafehérvártól, az Úr 1492. esztendejében Bátor István és Tomori Pál úgy levágott és megsemmisített százezer törököt, hogy a basa is alig tudott gyors lóval kievickélni a vereség hírnökeként.”

A magyar történelemből veszi a példákat, leírja Nándorfehérvár 1521-es bevételét:

„Belgrádot, ahol látta, hogy a magyarok a törökök legyőzésével számos diadalt szereztek, a janicsárok ösztökélésére megostromolta. Ez akkor nagyon rosszul jött a magyaroknak és királyuknak, az ostromlottak nem kaptak segítséget, ő rengeteg ércmasinát szállított oda, földalatti aknákat csináltatott, és rövid idő alatt kiostromolta. Mint aztán a bekövetkező szerencsétlenségekből kitűnt, Belgrád nemcsak Magyarország, hanem az egész kereszténység védőbástyája volt. [...] Ezután, Krisztus 1526. évében Szolimán a magyarokra indított hadat, és amikor Belgrádhhoz ért, Lajos király (akinek a keresztény fejedelmek semmiféle segítséget sem küldtek, Kelemen pápa kivételével, aki néhány cseh és germán zsoldost adott) elhatározta, hogy a törökök ellen megy. Javasolták neki, hogy várja meg Jánost, Erdély vajdáját, aki nagy sereggel

rövidesen érkezőben volt, de Tomori Pál ferences barát, kalocsai érsek minden haditanácsot összezavart, mert nem akarta, hogy ebben a győzelemben Erdély vezetője valami részt kapjon. Állt pedig az egész magyar sereg nem több mint 24 ezer emberből, gyalogosokra és lovasokra osztva. Szolimán csodálkozott a király ostobaságán, hogy ilyen csekély létszámmal összecsapni merészkedik kétszázezer törökkel. Tehát a tömegtől elnyomatva a magyarok közül kevés lovas menekült meg. A menekülő király belezuhant egy mocsárba, és a lova agyonnyomta. Mohács mezőn elesett Thomori és az egri meg a váradi püspök, számos magyar nemes. Aztán a királyné Szolimánt Budára hívta Ferdinánd ellen, az csellel elfoglalta Budát és lerombolta, kiszedte és Konstantinápolyba vitette Mátyás király két ércoszlopát, a piacon diadaljelvényként márványtalapzatot emeltetett. Aztán megtámadta Bécset, de megfuttatta Ötödik Károly, vagy – teszi hozzá – inkább Szent Márton, (akit magyarnak tartanak, mint az ország védőszentjét) – aki valamelyik falon megjelent neki, és halállal fenyegette, ha vissza nem fordul.¹¹ Aztán az Úr 1566. esztendejében elfoglalta Gyulát és Szigetet, amelynek ostroma közben meghalt, mielőtt elfoglalta volna, a törökök eltitkolták a halálát.”

A szerző az 1596-os, a mezőkeresztesi csata leírásával fejezi be történeti szemléjét.

Fő bűnként az ország török általi megszállásáért a viszálykodást mondja:

„Ha Magyarországon nem tört volna ki parasztlázadás, az eretnokség nem harapózna el, az ország főrendjei között nem volna polgárháború, Magyarország mind a mai napig veretlenül állna minden törökkel és tatárral szemben! De mert a magyarok egymás között verekszenek, és az egyik párt királlyá választotta magának az ausztriai Ferdinándot, a másik párt Erdély fejedelmét, a szepesi Zápolya Jánost, a behívott Szolimán jött, mintegy békét szerezni közöttük, a királynét a kiseddel Budáról Erdélybe költözni kényszerítette, és a neki önként átadott Budát öt várral együtt megszerzte, amelyeket sosem adott vissza. [...] Hát így szokott végződni

¹¹ Itt összemosza az 1529-es és az 1526-es hadjáratokat.

a viszálykodás. Mert ahogy az egyetértés a gyenge ügyeket erősíti, úgy a viszálykodás a legerősebbeket is elpusztítja.”

Kiútnak a mű függelékében a végítéletben Góg és Magóg népével azonosított török hadak pusztulását jósolja, de megjelennek Antonius Torquatus, valamint Pico de la Mirandola jóslatai, sőt a törökök saját magukról idézett jövődöleése is a „kizilelma”, az aranyalma legendája is:

„a törököké a saját birodalmukról, akik így jövődölnek. Császárunk eljön, a pogány fejedelem országát elfoglalja, megszerzi a piros almát is, és ha a keresztények kardja a hetedik évig nem szegül szembe, a tizenkettedik évig uralkodik rajtuk, házakat épít, szőlőket ültet. A piros alma megszerzése után a tizenkettedik év elmúltával felbukkan a keresztények kardja, amely őt megfuttatja. De kérdéses, hogy mi értendő a *cusulma* (sic), vagyis a piros alma alatt. Egyesek Kölnnt értik, mások Itáliát, mások a birodalom valamelyik jeles városát. A törökök közül néhányan úgy vélik, hogy birodalmuk addig áll fenn, amíg maguk alá nem vetik a keresztények minden országát.”¹²

Szorosan kapcsolódik a szöveg az egy generációval korábbi európai és hazai apokaliptikus szemlélethez, amely a 7. században íródott és a 15. századi Nyugat-Európában újra felfedezett Pseudo-Methodius apokaliptikus váradalmait alkalmazza az oszmántörök hódításra.¹³ A mű tehát az európai koráncáfoló irodalom hagyományos érvanyagát használja saját hazája bukásának megindoklásakor, de beilleszti a magyar történeti múltból és jelenkorából vett ismereteket is.

¹² Karl TEPLY: *Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde*. In: *Südost-Forschungen*, Band 36., 1977. 78–108.; ugyanerről, Karl TEPLY: *Türkische Sagen und legenden um Wien, die Stadt des Goldenen Apfels der Deutschen. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 1977/31. 225–284.; FODOR Pál: *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. Történelmi Szemle*, 39. évf., 1997/1. 21–49.; ugyanez FODOR Pál: *A szultán és az aranyalma* (Budapest, Balassi, 2001. 179–211.) című gyűjteményes kötetben.

¹³ Erre vonatkozóan ld. összefoglalóan: ÖZE Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon*. Budapest, *Magyar Napló*, 2016. 81–89.

